

Živilė MIČIULYTĖ

Lietuvos muzikos ir teatro
akademija„Post-tiesos“ fenomenas ir
refleksyvioji tiriamoji dokumentika

ANOTACIJA. Oksfordo anglų kalbos žodynas 2016 metų žodžiu išrinko sąvoką „post-tiesa“, apibūdinančią naują tendenciją, kai objektyvūs faktai yra mažiau pajėgūs paveikti viešąją nuomonę nei emociingi pareiškimai, t. y. tam tikrą tiesos krizę. Šiame straipsnyje gilinamasi į tai, kaip keičiasi dokumentinis kinas ir kokios kūrybinės strategijos jame yra taikomos kovojant su mūsų laikais išplitusiu „post-tiesos“ fenomenu. Straipsnyje „post-tiesos“ situacija pristatoma remiantis žurnalisto Jameso Ballo „Post-tiesa: kaip nesąmonės užkariavo pasaulį“ (*Post-truth: how bullshit conquered the world* 2017) ir filosofo Harry'io Frankfurto „Apie nesąmones“ (*On bullshit* 2005) knygomis bei kitais šaltiniais. Analizuojant dokumentinio kino situaciją „post-tiesos“ epochoje, daugiausia remiamasi dokumentikos kūrėjo ir teoretiko Dirko Eitzeno tekstu „Dokumentinio kino pareigos „post-tiesos“ visuomenėje“ („The duties of documentary in a Post-Truth society“, 2018) bei politinio kino teorija; pateikiama trumpa dviejų dokumentinių filmų – „Mūsų naujas prezidentas“ („Our New President“, rež. Maxim Pozdorovkin, 2018) ir „Herzogas / Gorbachiovas“ („Meeting Gorbachev“, rež. Werner Herzog, André Singer, 2018) – analizė.

REIKŠMINIAI

ŽODŽIAI:

„post-tiesa“,
dokumentinis kinas,
tiriamoji dokumentika,
kūrybinė strategija,
politinis diskursas,
politika.

„Post-tiesos“ sąvoka socialinių mokslų, komunikacijos ir politikos diskursuose išpopuliarėjo 2016 m., kai Oksfordo anglų kalbos žodynas (*Oxford Dictionaries*) 2016 metų žodžiu, t. y. žodžiu, kuris geriausiai gali atspindėti visus šiuos metus, paskelbė žodį „post-tiesa“ (*post-truth*¹). Šis žodis apibūdina naują tais metais atsiradusią politinę ir socialinę realybę,

- 1 Sąvokos *post-truth* vertimas į lietuvių kalbą yra gana problemiškas. Valstybinė lietuvių kalbos komisija šią sąvoką siūlo versti žodžiu „netiesa“, žodžių junginiais „melaginga informacija“ ar „iškraipyti faktai“, tačiau komisija taip pat pažymi, kad vertimą turėtų patikslinti šios srities specialistai. Akivaizdu, jog nė vienas iš pasiūlytų terminų netinka šiai visuomeninei būklei apibūdinti: jeigu sąvoka *post-truth* būtų verčiama kaip „netiesa“, būtų iškraipyta sąvokos, kuri ir kalba apie aiškaus dualizmo tarp tiesos ir melo (arba netiesos) nebeegzistavimą, prasmė. Žodžių junginiai „melaginga informacija“ ar „iškraipyti faktai“ taip pat neatspindi originalios sąvokos reikšmės, jie nusako kur kas siauresnius reiškinius. Lietuvių kalboje galima rasti tokius vertimo variantus: „post-tiesa“, „posttiesa“ arba „po tiesa“. Straipsnyje pasirinkta vartoti sąvoką „post-tiesa“, kadangi, bent jau kol kas, ji yra dažnesnė ir labiau prigijusi lietuvių kalboje. Tokį pasirinkimą nulėmė ir šios sąvokos rašba kitose Europos kalbose (priešdėlis „post“ atskirtas brūkšneliu, antra sąvokos dalis verčiama kaip „tiesa“), pavyzdžiui: „post-vérité“ (prancūziškai), „post-fattuale“ (itališkai), „post-verdad“ (ispaniškai), „post-prawda“ (lenkiškai) ar „post-faktuel“ (daniškai).

kurioje objektyvūs faktai yra mažiau pajėgūs paveikti viešąją nuomonę nei jausmingi ir emociingi pareiškimai². Būtų neteisinga teigti, jog tokios realybės apraiškų politiniame ir socialiniame gyvenime iki 2016 m. nebuvo visiškai, tačiau nuo 2016 m. tokia visuomenės būklė itin sustiprėjo. Pažymėtina, kad į trumpąjį sąrašą, iš kurio buvo renkamas geriausiai 2016 metus atspindintis žodis, pateko ir tokie žodžiai kaip *brexiter* (Jungtinės Karalystės išstojimui iš Europos Sąjungos pritariantis asmuo) ir *alt-right* (*alternative-right* trumpinys; ši sąvoka žymi ideologinę grupę žmonių, kuriuos sieja neigiamas požiūris į vyraujančią politiką bei internetinės žiniasklaidos priemonių naudojimas prieštarinam turiniui skleisti; rasistinėmis pažiūromis pasižymintis radikaliuos dešinės judėjimas atsirado JAV, tačiau paplito ir kitose šalyse). Minėti žodžiai siejasi ir su 2016 metų žodžiu „post-tiesa“, t. y. apibūdina augančias visuomenės tendencijas tikėti kontroversiškais, emocionaliais, bet objektyviai nepatvirtintais arba net faktais paneigtais teiginiais, ir gali padėti susidaryti bendresnį visuomenės vaizdą šiomis dienomis. Kyla klausimas, kaip pasikeitusi visuomeninė situacija, tiesos ir objektyvių faktų krizė gali paveikti dokumentinį kiną, kurio viena pagrindinių medžiagų ir yra „realybė“? Su kokiais iššūkiais susiduria dokumentinis kinas šiomis dienomis ir kokios naujos dokumentinio kino kūrybinės strategijos gali rasti kaip atsakas į „post-tiesos“ situaciją? Taigi straipsnio tikslas – išskirti dokumentinio kino kūrybines strategijas, reflektuojančias šią „post-tiesos“ visuomenės būklę.

Oksfordo žodyno sudarytojai, paskelbdami šį žodį metų žodžiu, teigė, kad „post-tiesos“ sąvoka ir ja apibūdinama situacija nėra nauja, t. y. ji neatsirado 2016 m., tačiau dėl Jungtinės Karalystės surengto referendumo, skirto šalies išstojimui iš Europos Sąjungos (Brexit), bei JAV prezidento rinkimų kampanijos sąvokos vartojimas tais metais labai išaugo – šie du politiniai įvykiai ne tik žodyno sudarytojų, bet ir daugelio autorių, apmąstančių „post-tiesos“ aplinkybes, yra įvardijami kaip pagrindiniai veiksniai, lėmę šios sąvokos ir apskritai mąstymo apie „post-tiesos“ būklę suaktyvėjimą. Kuo šie įvykiai yra ypatingi? Abu jie yra itin svarbūs ne tik savo šalies kontekste, bet ir visame Vakarų pasaulyje, be to, tiek JAV prezidento rinkiminėje kampanijoje, tiek Brexito kampanijos metu emociingi ir melagingi pranešimai, kuriais patikėjo didelė dalis visuomenės, užėmė svarbią žiniasklaidos dalį ir padėjo susikurti terpei, kurią apibūdina sąvoka „post-tiesa“ – emociingi pranešimai (o Brexito ir Donaldo Trumpo šalininkų pareiškimai buvo būtent tokie) viešąją nuomonę gali paveikti daug stipriau nei objektyvūs faktai. Yra ir daugiau politikų, siejamų su šiuo fenomenu: Ignas Kalpokas savo tekste „Iš informacijos amžiaus į patirties amžių: po tiesos visuomenės iššūkiai“ teigia, kad tiek Trumpas (dabartinis JAV prezidentas), tiek Emanuelis Macronas (dabartinis Prancūzijos prezidentas) bei

2 *Oxford Dictionaries*, 2016, interaktyvus [žiūrėta 2019 04 27], prieiga per internetą: <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>

Sebastianas Kurzas (dabartinis Austrijos kancleris) turi vieną bendrą bruožą, būdingą „post-tiesos“ politikams – „savęs, kaip anti-*status quo* kandidatų, pozicionavimą bei priešpriešą tradiciniam profesionaliam (ir todėl nuobodžiam) *status quo* kandidatų įvaizdžiui“ (Kalpokas 2018: 69). Pasak autoriaus, visi trys minėti politikai savo rinkimines kampanijas grindė mintimi, kad jie yra atsvara tradiciniams kandidatams (jie visi pradėjo eiti pareigas 2017 m.). Panašių atvejų galima rasti ir Lietuvos politiniame lauke: 2016 m. Lietuvos valstiečių ir žaliųjų sąjungos rinkiminė kampanija taip pat pasižymėjo aiškiu atsiskyrimu nuo tradicinių partijų, o vienas pagrindinių asmenų, vedusių šią partiją į laimėjimą, buvo dabartinis Lietuvos Respublikos Ministras Pirmininkas Saulius Skvernelis, kuris visos rinkiminės agitacijos metu pabrėždavo, kad yra nepartinis kandidatas. Panašiu atsiskyrimu nuo egzistuojančių politinių jėgų savo rinkiminę kampaniją 2019 m. grindė ir išrinktasis Lietuvos Respublikos prezidentas Gitanas Nausėda.

Geriau suprasti „post-tiesos“ pavojų gali padėti britų žurnalisto Jameso Ballo siūlomas terminas „nesąmonė“ (originali autoriaus vartojama sąvoka *bullshit*, manau, yra tikslesnė), kuris, anot jo, tiksliau apibūdina „post-tiesos“ fenomeno grėsmes. Savo knygoje „Post-tiesa: kaip nesąmonės užkariavo pasaulį“ (*Post-truth: how bullshit conquered the world* 2017) jis sako: „verta pasiaiškinti, kodėl ši knyga kalba apie „nesąmones“ (*bullshit*), o ne apie „melą“, „netiesą“ ar kokį kitą terminą. Viena iš priežasčių yra ta, kad mums reikalingas žodis, kuris reikštų ir klaidinimą bei iškraipymą, ir pusiau teisingus teiginius, ir piktybinį, šokiruojantį melą“ (Ball 2017: loc. 98, 2%). Kita autoriaus nurodoma priežastis yra susijusi su amerikiečių filosofo Harry'io Frankfurto mintimis, kuris 2005 m. išleido knygą pavadinimu „Apie nesąmones“ (*On Bullshit*), gerokai anksčiau apibūdinusią šią situaciją (Ballas remiasi Frankfurto, kuris, nevertodamas „post-tiesos“ sąvokos, aprašė tą patį fenomeną, tik jį pavadino *bullshit*). Kaip teigia Ballas, „Frankfurto argumentas, grubiai tariant, yra toks: tam, kad galėtume pasakyti melą, reikia rūpintis absoliučios tiesos arba melo egzistavimu, o vis labiau viešą gyvenimą valdo žmonės, kuriems nerūpi nė viena iš šių pusių – jiems rūpi tik jų naratyvas“ (ibid.: loc. 98, 2%–loc. 111, 3%). Filosofas Frankfurtas daro labai įdomią išvadą, kad *bullshit* (arba „post-tiesos“ fenomenas – taip šią sąvoką galėtume įvardyti teksto kontekste) nepriklauso nei melo, nei juo labiau tiesos sričiai, nėra siejamas su jomis. Pasak jo, tas, kuris meluoja (ir tas, kuris sako tiesą), „žaidžia tą patį žaidimą“, yra tame pačiame taisyklių, diskursų lauke, nors ir skirtingose jo pusėse. Paprastai sakant, abiejose pusėse (melo ir tiesos) esantys subjektai nepamiršta, kad egzistuoja objektyvi tiesa, ir arba su ja sutinka (ir sako tiesą), arba atsisako tą daryti (ir meluoja). O *bullshit* (arba „post-tiesa“) ignoruoja patį tiesos fenomeno egzistavimą – tuo ji ir yra pavojinga, pavojingesnė nei melas: „post-tiesa“ neatmeta tiesos ir jai nesipriešina, kaip kad daro melas, „post-tiesa“ tiesiog nekreipia dėmesio į tiesą, todėl ji yra

didesnis tiesos priešais nei melas“ (Frankfurt 2005: loc. 323, 85%). Komentuodamas šią situaciją Ballas sako, jog „nesąmonių sakytojas“ gali pasakyti bet ką, kad tik pasiektų savo tikslą, ir jam visiškai nėra svarbu – tai tiesa ar melas. „Post-tiesos“ sąvoka politikos lauke „visų pirma pasireiškia politinio diskurso ir objektyviai patikrinamų faktų sąsajų kvestionavimu. Kitaip tariant, jei tradicinė prielaida buvo debatai dėl faktų interpretavimo, po tiesos politikoje manipuliacijos „alternatyviais faktais“ tampa norma“ (Kalpokas 2018: 54). Čia ir slypi visas šios situacijos pavojus: jei nuo melo buvo galima *apsiginti* tiesa, nuo „post-tiesos“ tiesa *neapsiginsi*, nes dabartinė visuomenė pradeda kurti sau patogius alternatyvius faktus, naratyvus ir jais tikėti.

Taigi ši visuomeninė situacija glaudžiai koreliuoja su pakitusia politikų ir kitų (ypač esančių galios pozicijose) asmenų komunikacija su visuomene bei pakitusia pačia *tiesos* sąvoka ir jos verte. Tai atitinkamai siejasi ir su problemiška žurnalistikos, ypač tiriamosios, situacija – juk šiai žurnalistikos rūšiai būdingas gilus tyrimas, objektyvių ir patikimų faktų paieška, t. y. tie veiksniai, kurie šiomis dienomis tampa ne tokie svarbūs. Aišku, kad prie to gerokai prisideda ir „post-tiesos“ politikai – tarptautinė organizacija „Reporteriai be sienų“, kovojanti už žiniasklaidos laisvę, savo metinėje ataskaitoje 2019 m. paskelbė, jog „Neapykanta žurnalistams, kurstoma populistų ir autoritarinių lyderių, visame pasaulyje perauga į smurtą“³. Pristatydama žurnalistų situaciją JAV, kuri 2019 m. pagal žurnalistikos laisvės indeksą užėmė 48 vietą pasaulyje (palyginti su 2018 m. šalis nukrito 3 vietomis žemiau), organizacija teigia, kad antraisiais Trumpo prezidentavimo metais spaudos laisvės mažėja, o neapykanta žurnalistams, pasireiškianti tiek grasinimu susidoro ti, tiek fizine prievarta, yra siejama su Trumpo retorika – žurnalistai vadinami „Amerikos žmonių priešais“, kaltinami „netikromis naujienomis“⁴. Palyginimui: nors Lietuva ir užima 30 vietą pagal šį indeksą (yra pakilusi 6 punktais aukščiau nuo 2018 m.), ataskaitoje teigiama, kad spauda taip pat tapo Vyriausybės iniciatyvų auka: kol valdančioji dauguma kovoja dėl visuomeninio transliuotojo valdymo reformos, žodinių išpuolių skaičius prieš žurnalistus auga. Ataskaitoje paminėtas ir žiniasklaidos prieigos prie Registrų centro duomenų apribojimas, Ministro Pirmininko Skvernelio priešiška retorika žurnalistų atžvilgiu bei ištrintas Vyriausybės pasitarimo įrašas⁵. Taigi žiniasklaida, kuri tradiciškai turi atstovauti tiesai, šiomis „post-tiesos“ dienomis susiduria su dideliais iššūkiais.

3 „Reporteriai be sienų“: saugių šalių skaičius mažėja, *Lrt.lt*, 2020 04 18, interaktyvus [žiūrėta 2019 09 25], prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/1050484/reporteriai-be-sieniu-saugiu-saliu-skaicius-mazeja>

4 Reporters without borders, United States. Unprecedented violence targets journalists, interaktyvus [žiūrėta 2019 08 10], prieiga per internetą: <https://rsf.org/en/unitedstates>

5 Reporters without borders, Lithuania. Fight against disinformation, interaktyvus [žiūrėta 2019 08 10], prieiga per internetą: <https://rsf.org/en/lithuania>

Ši „post-tiesos“ situacija neišvengiamai veikia ir dokumentinį kiną, kuris vienaip ar kitaip naudoja „realybę“ kaip vieną pagrindinių medžiagų – dabartiniu metu dokumentinis kinas ima panašėti į fikciją, vaidybinį kiną. Dokumentikos kūrėjas ir teoretikas Dirkas Eitzenas apmąsto šią įdomią dabarties realiją – *pasakojimas* (autorius vartoja sąvoką *storytelling*⁶) šiomis dienomis yra naudojamas ne tik vaidybinio, bet ir dokumentinio kino diskurse. Autoriaus teigimu, gana nauja yra tai, kad šiandien dokumentinio kino kūrėjai *pasakojimą* traktuoja kaip amatą – jie jo mokosi studijuodami dramos kūrinius (realybės atvaizdas konstruojamas pagal fikcijos taisykles). „Žmonėms reikia istorijų“ – tokiu sakiniu jis pradeda savo tekstą „Dokumentinio kino pareigos „post-tiesos“ visuomenėje“ (Eitzen 2018: 93). Autorius pabrėžia, kad dokumentinių filmų kūrėjai istorijas pasakoja nuo „Nanuko iš šiaurės“⁷ („Nanook of the North“, rež. Robert Flaherty, 1922) laikų, tačiau palyginti nauja yra tai, jog šių dienų dokumentininkai savo filmų *pasakojimus* kuria naudodami iš vaidybinių filmų pasiskolintas strategijas. Eitzenas, išskirdamas „naująjį dokumentinį pasakojimą“ (*new documentary storytelling*), teigia, kad ši tendencija iš pirmo žvilgsnio atrodo nekalta – ji tik atliepia pasikeitusius žiūrovų interesus, lūkesčius, ir tokie pokyčiai bei posūčiai pasitaikė ir vis dar atsiranda visoje meno istorijoje. Tačiau apmąstant šį pasikeitimą netikrų naujienų (*fake news*) kontekste, jis gali atrodyti grėsmingesnis: nors atrodytų, kad dokumentinis kinas ir netikrų naujienų fenomenas kyla iš skirtingų impulsų ir jų tikslai yra priešingi, iš tikrųjų šie abu reiškiniai reflektuoja tą patį augantį tiesos ignoravimą (Eitzen 2018: 94).

Tiek dokumentinis kinas, tiek alternatyvūs faktai politikos diskurse nebekomentuoja realybės, o sukuria tikrovę, naudingą autoriui. Ši problema tikriausiai turi gilesnes šaknis nei tik faktą, kad visuomenė dabar negeba suvokti skirtumo tarp tiesos ir melo: „Tai visiškai kitaip nušviečia „post-tiesos“ problemą – pirmiausia ši problema nėra apie melą ir netikras naujienas. Ji nėra apie iracionalius vartotojus. Ši problema dažniausiai net nėra apie naują kultūrinį fenomeną – negebėjimą suvokti skirtumo tarp tiesos ir melo ar faktų ir fikcijos. Problemos esmė greičiau yra ta, jog šiandieninė visuomenė naujienų ieško labiau nei informacijos ar žinių“ (ibid.: 96). Šio noro negali ignoruoti nei žurnalistai, nei dokumentikos kūrėjai, todėl ir kyla poreikis iš naujo permąstyti dokumentinio kino strategijas, kurios atitiktų šiandieninio žiūrovo lūkesčius (bet ne jam pataikautų). Eitzenas išreiškia rūpestį, kad didžiąjai daliai dabartinių dokumentikos kūrėjų tiesa nerūpi,

6 Tradicine prasme sąvoka *storytelling* apibūdina istorijų pasakojimo meną, kai siekiama įtaigiai papasakoti istoriją ir kartu paveikti klausytojo vaizduotę, apeliuoti į emocijas (ne į racionalųjį protą). Šiame procese žiūrovo „įtraukimas“ į pasakojamą istoriją yra daug svarbesnis nei noras papasakoti objektyvią istoriją.

7 Filmas „Nanukas iš šiaurės“ nulėmė termino „dokumentinis kinas“ atsiradimą, kadangi vienoje šio filmo recenzijoje jis buvo pavadintas „žmogiškuoju dokumentu“.

tiksliu, rūpi tiek, kiek ji yra impulsas jų kūrybai (ibid.). Pasak autoriaus, dokumentikos kūrėjai šiomis dienomis nevengia manipuliacijos, artistiškumo ir kitų panašių vaidybinio kino elementų. Matyt, neatsitiktinai filmą „Žiurkės“ („Rat Film“, rež. Theo Anthony, 2016) jis įvardija kaip „blogą“ šiuolaikinės dokumentikos pavyzdį ir teigia, kad šis filmas yra tiek pat apie patį filmo kūrimą, kiek ir apie žiurkes (ibid.: 97). Autoriaus tvirtinimu, vaidybinio kino priemonių naudojimas, jų gausa suteikia žiūrovui stipresnę emocinį įspūdį, paveikia jį emociškai, bet kartu toks kūrinys gali turėti neigiamą poveikį tiesos suvokimui. Jis teigia, kad tokiuose filmuose yra svarbus tik tyrimo įspūdis, o ne pats tyrimas (ibid.: 100). Aišku, čia nieko naujo – daugelis dokumentikos meistrų taip elgėsi, nes žmonėms „istorija“ ir „jausmas“ tikriausiai visais laikais buvo svarbiau nei „informacija“ ir „argumentai“ (ypač kalbant apie meno sferą). Tai kada atsirado takoskyra? Eitzeno teigimu, svarbiausias pokytis – tiek žiūrovų, tiek dokumentinio kino kūrėjų pakitęs požiūris į dokumentikos paskirtį. Dabartinė dokumentika nėra skirta parodyti, analizuoti ir pažinti realybę, dabar svarbus dokumentinių filmų santykis ne su realybe, bet su auditorija⁸. Šis pasikeitimas atrodo itin grėsmingas „post-tiesos“ epochoje.

Esant tokiai „post-tiesos“ situacijai, dalis dokumentinio kino kūrėjų jaučiasi atšakingi už tiesą, kurią reflektuoja savo filmuose, todėl šiomis dienomis pasirodo ir vis daugiau angažuotų dokumentinio kino kūrinių, skirtų atspindėti, dekonstruoti bei kritiškai pažvelgti į „post-tiesos“ fenomeną, vis labiau išgalintį šiandieninėje visuomenėje. Pavyzdžiui, jau 2015 m. (t. y. metais anksčiau, nei sąvoka „post-tiesa“ Oksfordo žodyno sudarytojų buvo paskelbta metų žodžiu) Sundance'o nepriklausomų JAV filmų festivalyje viena svarbiausių temų buvo neryški riba tarp dokumentinio kino ir žurnalistinio tyrimo (Das 2015). Pastebima, kad vis daugiau dokumentinių filmų balansuoja ant dokumentikos ir tiriamosios žurnalistikos ribos (taip tarsi pastiprindami žurnalistinius tyrimus, kadangi įvairūs politikai šiomis dienomis vis dažniau skatina žmonių nepasitikėjimą žurnalistais), žadina kritinį mąstymą. Juos būtų galima įvardyti kaip refleksyvosios tiriamosios dokumentikos kūrinius. Reikėtų pažymėti, kad vartodama refleksyvosios dokumentikos terminą remiuosi Billo Nicholso terminu (tačiau pažodžiui šiame tekste jo nevartoju). Pasak kino teoretiko Nicholso, „refleksyvosios dokumentikos autorius, dalyvaudamas pokalbiuose, įsitraukia į santykius su veikėjais ir perteikia žinias ne tik apie istorinį pasaulį, savo bei veikėjų santykius, bet ir komentuoja paties filmo tikrovę“ (Dubinskaitė 2008: 44). Tokioje dokumentikoje žiūrovai mato ne tik režisierių, bendraujančių su socia-

8 Takoskyros metais, pasak autoriaus, gali būti laikomi 1989 m. – tais metais režisieriaus Michaelio Moore'o dokumentinio filmo „Rogeris ir aš“ („Roger and Me“, čia emocijai skiriama daugiau dėmesio nei faktų ir teiginių patikimumui) lankomumo rodikliai kino teatruose įrodė, kad dokumentika gali būti tokia pat pelninga kaip pramoginiai filmai.

liniais aktoriais (personažais), tai būdinga ir interaktyviajai dokumentikai, jie mato ir su žiūrovais bendraujančių režisierių, todėl keliamas klausimas apie dokumentinio filmo konstruojamo vaizdo realumą (Nichols 2001: 125). Šios refleksyvosios tiriamosios strategijos atsiradimas, žvelgiant į sudėtingėjančią žurnalistikos padėtį pasaulyje, tikriausiai yra gana natūralus – komplikuojantis tiesos paieškų aplinkybėms, tiriamąją žurnalistiką „perėmė“ ir dokumentiniai filmai. Dalis kūrėjų, galbūt atsižvelgdami į „netikrų naujienų“, „post-tiesos“ situaciją, kai manipuliavimas realybe tampa grėsmingu ginklu, jaučia atsakomybę už tai, kaip jie atvaizduoja tikrovę dokumentiniuose filmuose. Šiai strategijai (refleksyvosios tiriamosios dokumentikos) priskiriami filmai bando apeliuoti į tam tikrus žmonių susikurtus informacinius burbulus: „Žmonės linkę tikėti tuo, ką jie nori girdėti, ir nekreipia dėmesio ar net nepastebi dalykų, kurie nesuderinami su jų norais ir lūkesčiais, o jeigu juos pastebi, tuomet jų smegenys turi dirbti labai intensyviai, kad galėtų tuo patikėti“ (Eitzen 2018: 95). Galbūt todėl vis daugėja dokumentinių filmų, kurie, trindami dokumentinį ir žurnalistinį kiną skiriančią liniją, yra nukreipti į žiūrovų kritinį mąstymą, stengiasi jį skatinti. Tokius filmus apibrėžia ši išskirta strategija. Pagrindinis skirtumas tarp jos ir Nicholso strategijos būtų tas, kad šiame tekste aptariamos dokumentinių filmų kūrimo strategijos atveju (kartu su teoretiko išskirtais bruožais) svarbiausia yra pristatyti egzistuojančią realybę (ne naudotis realybe kaip pagrindu kitos temos pristatymui) ir taip skatinti kritiškai kalbėti apie matomą vaizdą.

Dalį tokių filmų galėtume pavadinti politiniais, politiškai (plačiąja prasme) angažuotais, t. y. apmąstančiais įvairias gyvenimo sritis, kurioms vienokį ar kitokį poveikį daro politika, politiniai sprendimai, kalbant abstrakčiau ir plačiau, – valdžia. Šioje vietoje reikėtų bent jau trumpai užsiminti apie politinį kiną, kurio apibrėžimas yra gana platus, nes jį, „viena vertus, formuoja filmo turinio motyvai (politinės institucijos, valdžios pareigūnai, politinės sistemos veikimo principai ir kt.), kita vertus – poveikis filmo auditorijai, kuri politinio konflikto problemą priima emocionaliai ir daro išvadą apie politikos dalyvius, sprendimų priežastis ir pasekmes“ (Stonytė 2014). Kino tyrinėtoja Ewa Mazierska siūlo išskirti dvi politinio kino rūšis: konformistinį (filmai, kurie priima egzistuojančią politikos *status quo*) ir opozicinį (filmai, kurie atmeta vyraujančią politinę situaciją ir su ja konfrontuoja) kiną (Mazierska 2014: 36). Tam tikra prasme visus filmus galima pavadinti politiniais: aptardama filosofo Ludwigo Wittgensteino ir poststruktūralistų mintis Mazierska teigia, jog kalbà ne tik atspindi pasaulį, bet ir jį kuria, todėl visi filmai sąmoningai arba nesąmoningai sutinka su egzistuojančiu pasaulio vaizdiniu arba jam prieštarauja (ibid.: 35). Tačiau šiai kūrybinei strategijai, t. y. refleksyviajai tiriamajai dokumentikai, priskirtini būtent opoziciniam kinui priklausantys filmai, kurie kritikuoja politinę situaciją, atskirus asmenis ir nori vienaip ar kitaip paveikti savo žiūrovą (kritinio

mąstymo sužadimas, paskatinimas). Šis siekis paveikti gali pasireikšti labai įvairiai – nuo intensyvaus įtikinėjimo iki situacijos pristatymo ir leidimo žiūrovui pačiam nuspręsti, kur yra tiesa. Taigi galima daryti išvadą, jog kalbėdami apie šiandieninius „post-tiesos“ situaciją reflektuojančius filmus neišvengiamai susiduriame su politinio kino samprata, kadangi politinė situacija ir paskatino šios kūrybinės strategijos radimąsi – be to, pats „post-tiesos“ fenomenas pirmiausia atsirado politikos diskurse. Meno kritikas Lykkebergas Toke teigia:

„Kaskart, kai pasaulis dega, nemaža meno pasaulio dalis reaguoja vienu iš dviejų būdų, kurie nėra tokie jau skirtingi <...>. Meno pasaulio žmonės arba pareiškia, kad nori mesti meną ir vietoje to nuveikti kažką naudingo, arba sako, kad nori iš meno padaryti kažką naudingo. Taip nutinka, kai Donaldas Trumpas išrenkamas prezidentu. Kai Didžioji Britanija palieka Europos Sąjungą. Kai pabėgėliai atplaukia prie Graikijos krantų. Kai islamistai žudo žmones beveik visose pasaulio šalyse. <...> Meno politizavimo šaukiamasi kaskart, kai ištinka kokio nors krizė“ (Lykkeberg 2017).

Panašias mintis 2014 m. išsakė ir filosofas Leonidas Donskis:

„Lygiai taip pat reikia atmesti dar vieną laiko neišmėgintą prietarą apie tai, kad rašytojai, inteligentai, humanitarai turi būti aukščiau politikos ir nesidomėti ja. Man atrodo, mūsų laikotarpis nebeleidžia šios prabangos. Tai yra prabanga, kurią, matyt, buvo galima sau leisti arba, duok Dieve, bus galima sau leisti, kai pasaulyje vėl bus ramiau. Bet kai supranti, kad jaunus arba, tarkim, mano tėvų kartos žmones gali paveikti propaganda, toksiškas, nuodingas melas, be galo svarbu suvokti, kad inteligentai, ypač humanistai, neretai būna pranašesni už politikus ir politologus tuo, kad turi jautresnę moralinę „antena“. Jie pajunta konfliktą“ (Donskis 2014).

Šie teiginiai apibendrina refleksyvosios tiriamosios dokumentikos kūrybinės strategijos svarbą, būtinybę suvokti, kad dokumentinis kinas turi permąstyti savo reikšmę pasikeitusiame politiniame, socialiniame „post-tiesos“ gyvenime.

Dokumentinis filmas „Mūsų naujas prezidentas“ („Our New President“, rež. Maxim Pozdorovkin, 2018) jau vien pasirinkta tema – kaip Rusijoje (tiek oficialiojoje žiniasklaidoje, tiek asmeninėse žmonių socialinių tinklų paskyrose ir kituose medijų kanaluose) buvo nušviečiami 2016 m. JAV prezidento rinkimai (ypač akcentuojant dabartinio prezidento Trumpo personaliją) – analizuoja vieną iš dviejų svarbiausių „post-tiesos“ situacijos išjudinamų įvykių. Dokumentiniame filme naudojami socialinių tinklų, interneto, televizijos ir kitų medijų vaizdai, kuriuose pristatoma, kaip Rusija mato Trumpą (pateikiamas teigiamas Trumpo paveikslas ir neigiamas jo konkurentės, Demokratų partijos kandidatės į prezidentus Hillary Clinton paveikslas), t. y. filmo naratyvas konstruojamas iš jau nufilmuotų vaizdų, kartu tokia forma atliepiant šiandieninę situaciją –

konstruojant tam tikrą informacinį medijų burbulą. Svarbi žinia, kurią perduoda filmas, yra susijusi ne tik su Trumpo asmeniu, bet ir su tuo, kad Vladimiro Putino valdomoje Rusijoje žiniasklaidos vaidmuo pirmiausia siejamas ne su objektyviomis naujienomis, bet su galimybe užtikrinti tautos vienybę ir meilę Rusijai – pačios žinios tampa ne tokios svarbios. Vienoje filmo scenoje, „Russia Today“ redakcijoje, Dmitrijus Kiseliovas (Rusijos prezidento Putino paskirtas šios redakcijos vadovu), kalbėdamas apie tai, jog objektyvumas yra mitas, jis neegzistuoja, teigia: „Redakcijos politika remsis meile Rusijai.“ Vienam iš žurnalistų paklausus, kaip atskirti meilę šaliai nuo meilės valdžiai, Kiseliovas atsako: „Jūs esate tautos dalis ir jūs esate valdžios dalis. Jūs dirbate federalinėje kompanijoje. Jeigu dirbate gerai, valdžia tobulėja.“ Žurnalistui replikavus, kad jis neatsakė į klausimą, Kiseliovas taria: „Jeigu planuojate kokius nors ardomuosius veiksmus, tai bus prieš mano planus, galiu tą pasakyti jau dabar.“ Ši mintis yra gana tiksli „post-tiesos“ situacijos iliustracija – emocijos (šiuo atveju – „meilė“ savo šaliai) yra svarbesnės nei objektyvios žinios. Tokia situacija kalba ne tik apie propagandinį režimą, ji apima ir bendresnę temą – pasitikėjimas autoritetais (kurie emociją iškelia aukščiau objektyvumo) ir kritinio mąstymo nebuvimas gali sukurti itin pavojingą terpę. Bene labiausiai paveikios filmo vietos yra ne Rusijoje transliuojamų, bet tarptautinių RT („Russia Today“) kanalų žinių ištraukos – jeigu Rusijos gyventojų nufilmuoti ir youtube.com kanale paskelbti komiški vaizdo įrašai su Trumpą palaikančiais tekstais gali kelti juoką ir priversti stebėtis jų autorių naivumu, pamatęs galingą rusų televizijos kanalo integraciją į Vakarų pasaulį supranti, kad filmas ne tik apie Trumpą ir rusų požiūrį į jį, bet ir apie visą Vakarų pasaulį apimančią propagandos mašiną, kurios dalimi daugelis tampa to net nepastebėdami (Phillips 2018). Net jei iš pirmo žvilgsnio atrodo, jog šis filmas kalba apie, atrodytų, tolimą Rusijos propagandą, jis gali padėti reflektuoti ir mūsų pačių pasaulį, taip pat dokumentinio kino kūrėjų atsakomybę už tai, kaip jie pateikia realybę.

Matyt, pagrindinis klausimas, kurį kelia refleksyvosios tiriamosios dokumentikos kūrėjai, šiomis dienomis yra susijęs su atsakomybe dėl sukonstruoto vaizdo, dauguma žiūrovų jį priims kaip tikrą ir realų vien dėl filmo aprašyme esančio žodžio „dokumentinis“. Papildant jau minėtą Donskį, kuris sakė, jog šiandien mes neturime prabangos nesidomėti politika, tikriausiai būtų galima teigti, kad šiomis „post-tiesos“ dienomis dokumentinio kino kūrėjai, suprasdami visus „post-tiesos“ situacijos pavojus, nebeteri prabangos nesidomėti tiesa ir su ja neatidžiai žaisti. Aišku, tai nėra vienintelis ir nejudinamas dokumentinio kino kūrimo atskaitos taškas, tačiau galėtų būti viena iš kūrybinių strategijų, kadangi, manau, šiandien dokumentinio kino kūrėjas kaip niekad turi prisiminti atsakomybę už savo sukonstruotą pasaulį, už tai, kaip jį gali priimti žiūrovai ir kaip jis gali keisti jų tiesos suvokimą.

Kitą šiame tekste analizuojamą dokumentinį filmą „Herzogas / Gorbačiovas“ („Meeting Gorbachev“, režisieriai Werner Herzog, André Singer, scenarijaus autorius Werner Herzog, 2018) galima priskirti prie kūrinių, kurie, nuslėpdami netinkamus pasakojamam naratyvui faktus ir sukurdami tyrimo įspūdį, manipuliuoja kalbama tema. Herzogo dokumentiniai filmai yra plačiai pagarsėję manipuliacijomis vaizdu, tikrove, ne kartą jis yra viešai pasakęs, kad filmuose dokumentiniai personažai dažnai suvaidina jo parašytą tekstą, taip pat yra teigęs, jog faktai neatspindi tiesos (Camp 2014). Žinoma, galima su tuo sutikti ir tokią dokumentinių filmų konstravimo strategiją priimti kaip vieną iš galimų priemonių kalbėti apie pasaulį, tačiau šis Herzogo filmas gana nemaloniai nustebino. Mano nuomone, kai filmuose kalbama tokiomis politinėmis temomis, kaip ką tik minėtame filme apie buvusį SSRS generalinį sekretorių Michailą Gorbačiovą, autoriaus atsakomybė už filme konstruojamos realybės ir realios tikrovės (ne dramatiškos filmo istorijos) atitikmenį turėtų būti didesnė. Trumpai sakant, žiūrėdama filmą negalėjau atsistebėti, kokie nekritiški Herzogo klausimai jo personažui, kaip sudieviniai jis yra pristatomas ir kaip užsimerkiama prieš didžiulius nusikaltimus, kuriuos jis įvykdė (viename filmo epizodų režisierius sako, kad SSRS griūtis buvo didžiulė tragedija daugeliui žmonių, ir klausia savo personažo, kaip jis pats jaučiasi dėl to). Kyla klausimas, negi režisierius nežino apie visas kitas šio personažo gyvenimo ir valdymo detales? Ar jos sąmoningai yra nuslepamos, kadangi neatitinka režisierių (filmo režisieriai yra du, tačiau būtent Herzogas ėmė visus filme matomus interviu iš Gorbačiovo) konstruojamo personažo paveikslą? Antrasis variantas atrodo realesnis, nes sunku patikėti, kad režisierius ir scenarijaus autorius nežinotų to istorinio konteksto. Šį filmą galima permąstyti dabar itin populiarių visuomenės formuotojų pasisakymų socialiniuose tinkluose ir kitose medijose kontekste, kadangi daugelis vartotojų priima juos kaip neginčijamą tiesą (pasitiki jų autoritetu). Taigi režisieriai, būdami tam tikri visuomenės nuomonės formuotojai, ypač šiomis „post-tiesos“ dienomis turėtų jausti atsakomybę už pristatomos realybės objektyvumą.

Apibendrinant galima pasakyti, kad „post-tiesos“ situacija, t. y. šių dienų tendencija, kai emocingi pranešimai daro didesnę įtaką visuomenės nuomonei nei objektyvūs faktai, veikia ir dokumentinį kiną, kurio pagrindinė kūrybinė medžiaga yra „realybė“. Dokumentinio kino kūrėjai perima vaidybinio kino kūrimo strategijas, o jų sukonstruoti pasakojimai jiems tampa svarbesni nei objektyvus realybės atspindėjimas. Ir nors tai gali atrodyti kaip nekaltas meninių išraiškos priemonių pasirinkimas, tačiau greta „post-tiesos“ situacijos toks pokytis, kai kūrėjams yra svarbesnis filmo santykis ne su realybe, bet su auditorija, gali tapti grėsmingas. Ryškėja ir atvirkštinė kūrybinė dokumentinio kino strategija: vis dažniau randasi dokumentinių filmų, šio teksto kontekste įvardytų

kaip refleksyvosios tiriamosios dokumentikos filmai, kurie balansuoja ant dokumentikos ir žurnalistinio tyrimo ribos. Jie siekia atskleisti kuo objektyvesnę realybę ir kalbėti „post-tiesos“ epochoje aktualiomis, dažniausiai politinėmis, temomis bei skatinti žiūrovų kritinį mąstymą. Taigi pakitusi visuomeninė situacija, įvardijama kaip „post-tiesos“ epocha, keičia nusistovėjusį mąstymą apie „tiesą“, o kartu ir dokumentinį kiną, populiarėja refleksyvosios tiriamosios dokumentikos kūrybinė strategija, siekianti kovoti su šiuo fenomenu.

*Įteikta 2019 10 22
Priimta 2019 12 23*

LITERATŪRA

- Ball, J. *Post-truth: how bullshit conquered the world*. London: Biteback Publishing, 2017.
- Camp, J. In conversation with Werner Herzog: 'Facts do not constitute truth'. *theguardian.com*, 2014. Prieiga per internetą: <<https://www.theguardian.com/film/2014/sep/07/werner-herzog-facts-do-not-constitutetruth>> [žiūrėta 2019 10 01].
- Das, A. Sundance: Is it Documentary or Journalism? *indiewire.com*, 2015. Prieiga per internetą: <<https://www.indiewire.com/2015/02/sundance-is-it-documentary-or-journalism248215/>> [žiūrėta 2019 01 10].
- Donskis, L. Mums reikia ne isteriško parėkavimo eteryje, o išmintingo žodžio. *Bernardinai.lt*, 2014. Prieiga per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2014-10-11/leonidas-donskis-mums-reikia-ne-isterisko-parekavimo-eteryje-o-ismintingo-zodzio/122966>> [žiūrėta 2019 03 10].
- Dubinskaitė, R. Dokumentinio kino kalbos eksperimentai Lietuvos videomene. *Menotyra*, 2008, Nr. 2. Prieiga per internetą: <<http://www.lmaleidykla.lt/publ/1392-1002/2008/2/4049.pdf>> [žiūrėta 2016 12 01].
- Eitzen, D. The duties of documentary in a Post-Truth society. *Cognitive theory and documentary film*. Springer International Publishing, 2018.
- Frankfurt, H. G. *On bullshit*. Princeton University Press, 2005.
- Kalpokas, I. Iš informacijos į patirties amžių: po tiesos visuomenės iššūkiai. *Socialinės tikrovės mediacija: kultūra, politika ir visuomenė*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2018.
- Lykkeberg, T. Smuikavimas Romai degant. Apie meno suspendavimą nepaprastosios padėties metu. *artnews.lt*, 2017. Prieiga per internetą: <<https://artnews.lt/smuikavimasromai-degant-apie-meno-suspendavima-nepaprastosios-padeties-metu-41290>> [žiūrėta 2019 01 10].
- Mazieska, E. Introduction: Marking Political Cinema. *The Journal of Cinema and Media*, 2014, Vol. 55, No. 1.
- Nichols, B. *Introduction to documentary*. Blumington: Indiana University Press, 2001.
- Phillips, Ch. Our New President review – fake news buffet slyly links Trump with Putin. *theguardian.com*, 2018. Prieiga per internetą: <<https://www.theguardian.com/film/2018/jan/21/our-new-president-review-fake-news-buffetslyly-links-trump-with-putin>> [žiūrėta 2019 01 20].
- Stonytė, R. Politinio kino samprata šiuolaikinio kino ir medijų teorijoje. Parlamentarizmo sklaidos atvejai. *Parlamento studijos*, 2014. Prieiga per internetą: <http://www.parlamentostudijos.lt/Nr16/16_komunikacija_1.htm> [žiūrėta 2019 10 10].

The post-truth phenomenon and reflexive-exploratory documentary

SUMMARY. The Oxford English Dictionary in 2016 chose the term “post-truth”, which describes a new trend where objective facts are less able to influence public opinion than emotional statements, i. e., a kind of truth crisis. The text raises the question of how documentary cinema is changing, what new creative strategies for documentary filmmaking to combat this “post-truth” phenomenon may emerge? The article presents the “post-truth” situation based on articles by journalist James Ball “Post-truth: How bullshit conquered the world” (2017) and philosopher Harry Frankfurt “On bullshit” (2005), and other sources. Analysis of the situation of documentary cinema in the “post-truth” era is based mainly on the text “The Duties of Documentary in a Post-Truth Society” (2018) by documentary filmmaker and theorist Dirk Eitzen and the theory of political cinema, also, a brief analysis of two documentaries “Our New President” (2018) directed by Maxim Pozdorovkin and “Meeting Gorbachev” (2018) directed by Werner Herzog, André Singer, is presented.

KEYWORDS:
“post-truth”,
documentary
cinema, exploratory
documentary, creative
strategy, political
discourse, politics.